

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Կ Ը Հ Ր Գ Ե Հ Ի Ի

Տաճկահայաստանից հետզհետե մեզ հասնող լուրերը սարսուռ են ազդում: Ընդհանուր կոտորածի ծրագիրը, որ վաղուց մշակում էր սուլթանի պալատում, սուլթանի անմիջական հսկողութեան տակ, գրեթէ գործադրւեց. ամբողջ Տաճկահայաստանը իւր հայաբնակ քաղաքներով, գիւղերով, աւաններով ենթարկւեց յարձակումների, թալանի, աւերումի և հրդեհի, իսկ հայ ժողովուրդը սարսափելի տանջանքներով սրի անցկացրին, կոտորեցին, ջարդեցին, միաժամանակ գործ դնելով սովորական բռնաբարութիւնը, անպատելը ու առեւանգումը... և այդ գազանութիւնները դեռ շարունակում են, դեռ աներից բարձրանում է լափող բոցը, իսկ գետնից արեան գորշոյնները: Թէև արիւնը ծովի պէս ծփում է, բայց թշնամին ոչ հագեցել և ոչ էլ հոգնել է. նա ձգտում է կատարելապէս ի կատար ածել իւր ծրագիրը:

Իրերի այդ դրութիւնը ստիպեց Եւրոպական պետութիւնները հապճեպով իրենց պատերազմանաւերը ուղարկել Օսմանեան պետութեան ջրերը. և ամբողջ աշխարհը հետևում էր Եւրոպական պետութիւնների այդ տենդային գործունէութեան ու յոյս էր տածում հասունելու որոշ եզրակացութեան, տեսնելու կոտորածի դադարումը: Բայց ապարդիւն. կոտորածը շարունակում է, իսկ նաւերը սովորական զբօսանքներ են կատարում. պետութիւնների անհաշտելի շահերը նրանց անգործունէութեան են մատնել, հարցը շարունակում է առ կախ մնալ և նրա լուծողը կը լինի սուլթանի կառավարութեան կրծքին հասնող ուժեղ հարւածը...

Սուլթանը, արևելքի ու հարեմի այդ հարազատ զաւակը նախատեսել է այդ, որ իւր ոյժը կենտրոնացնում է նշանաւոր կէտերում՝ զսպելու անմիջապէս մի սր և է շարժում: Եւ միաժամանակ ձեռք բերելու Եւ-

րոպական պետութիւնների հաւատը դէպի ինքը և իւր կառավարութիւնը, որպէս զի կարող լինի շարունակել, պահպանել իւր խօսքի ոյժը՝ քողարկելու արիւնալից տեսարանները և աւելի ճարպիկութեամբ խաղալու, նա կատարում է մի բացառիկ գործ, որ իւր տեսակի մէջ առաջինն է:

Սուլթանը, Օսմանեան պետութեան գահակալը, Մահմէդի փոխանորդը, իւր գահը պահպանելու համար, մի պատկամագիր է գրում, և ո՛ւմ, ո՛չ թէ մի որ և է իրեն հաւասար գահակալի, այլ Անգլիայի մի պետական մարդու՝ լորդ Սոլիսբերիին, «ազնիւ խօսք է տալիս», որ Հայաստանում կը մտցնի բէֆօրմներ և խնդրում է հաւատալ իր խօսքին և «յօգուտ իրեն ու իր երկրին մի ճառ խօսել»:

Ի՞նչ անկումն, ուրբան ստորութիւն մի գահակալի, մի ամբողջ պետութեան համար: Այդ նամակը մի փառաւոր դօկումէնտ է, որ աւելի քան որոշ կերպով հաստատում է և այն էլ պաշտօնապէս, հրապարակով, Օսմանեան պետութեան բարոյապէս ոչնչանալը:

Այդ նամակը նորից, բայց աւելի դրական կերպով քան մի այլ բան, հաստատում է, որ Օսմանեան պետութիւնը միանգամայն զրկւած է ներքին բարոյական ոյժից, որ նա ապրում է շնորհիւ ճակատագրի:

Այդ նամակը միաժամանակ մի այնպիսի փառաւոր ապտակ է սուլթանին և իւր կառավարութեան, որ նրանք իրենց ամբողջ կեանքում, իրենց երկարատե գոյութեան շրջանում երբէք չեն տեսած, չեն կրած: Եւ այս ապտակը նա ստանում է հայ ժողովուրդից այն, հայ ժողովուրդից, որովհետև նա է թշնամուն այս վիճակին ենթարկել: Հայ ժողովուրդը ունի այնքան բարոյական ոյժ, որ կարողանում է դիմադրել բոլոր արհաւիրքին, և ընդդիմադրելով, խեղդել, մեռցրել է նըրանց մէջ մարդկային արժանաւորութիւնը, պետական պատիւը:

Ինչիրը նրանումն չէ, թէ դա մի միջոց է նորից խաբելու, իր ասածն անելու, թէ դա մի ստոր, անամօթ մեքենայութիւն է, այդ ինքն ըստինքեան, այլ նըրանում, որ դա՛ այդ փաստը, հաստատում է, թէ

Թշնամին գլուխը կորցրել է, թէ Օսմանեան պետութիւնը մեռնում է, թէ նա բարոյապէս բոլորովին սնանկացել է, որ Օսմանեան պետութիւնը, իբրև պետութիւն, այլևս կորած է: Դա ամենանշանաւոր պատմական դօկումէնտ է:

Մատնացոյց լինելով այս նշանաւոր փաստի վրայ, դա համարելով մի փառաւոր ապտակ և մինչև իսկ մի յաղթութիւն, եթէ կուզէք, մենք երբէք յանցանք չենք գործիլ ասելու, թէ կարող ենք շունչ քաշել այժմ. ոչ այդ հայ ժողովրդի կեանքի մէջ փոփոխութիւն չէ մտցընում. նա՛ ժողովուրդը չի բաւականանալ թշնամուն բարոյապէս մեռնելով. նա պահանջում է թշնամու ոչնչանալը, նա պահանջում է, որ ոճրագործը իւր պատիժը ստանայ, որ մահապարտի մահուան պատիժը գործադրւի, դրանով միայն նա կարող է ձեռք բերել իւր ուզածը: Քանի այդ չէ եղել, արեան հոսանքները չեն դադարիլ և ամբողջ Օսմանեան պետութիւնը կը հըրդելի: Տեղի ունեցող դէպքերը այդ պարզապէս հաստատում են. —

Հայկական տարրը ամբողջապէս ոտքի վրայ է ու որտեղ ոյժ ունի, նա արտայայտում է իւր դժգոհութիւնը, նա արտայայտում է իւր թշնամական վերաբերումը դէպի ներկայ կառավարութիւնը: Տաճկահայաստանի հայաբնակ բոլոր գաւառները ոտքի կանգնելուց յետոյ, այսօր Զէյթունն է նորից սկսում իւր նախկին հերոսական գործողութիւնները, որոնք երբէք չեն հանգչել, որոնք ամեն մի դիպւածում արտայայտել են, թէ և վերջին ժամանակ թշնամին խորամանկութեամբ կարողացել էր մի ծանր վէրք տալ արի Զէյթունին ու նրա հերոս Պապիկ-իշխանին: Բայց այդ վէրքը մահացու չէր և Զէյթունը այսօր նորից ոտի է կանգնում ու մի քանի ընդհարումից յետոյ ըստ իր սովորութեան յաղթութիւններ է տանում: Զէյթունի իւրաքանչիւր ապառաժը, իւրաքանչիւր քարը յաճախ կրել է թշնամու գնդակի հարւածը ու անդրադարձրել. նա վաղուց սովոր է արեան, կարմիր արեան:

Կրէտը, որ նոյնպէս հնազանդ ու հաւատարիմ զաւակը չէ սուլթանի կառավարութեան, նորից ոտի է կանգնել, նորից բարձրացրել է ապստամբութեան դրօշակը, իսկ արաբները ու գրուզները դուրս են քշել սուլթանի կառավարութեան զօրքը և երկրին տիրել: Մակեդոնիան հարւածը կրելուց յետոյ, առողջանում է և ահա վաղը նա էլ ոտի վրայ կը լինի: Ի հարկէ այս փաստերը յօգուտ սուլթանական կառավարութեան չեն, այլ որ Օսմանեան պետութեան մէջ հրդեհը սկսում է, որով և արեւելեան հարցը իւր սպառնալից կերպարանքն է առնում:

Այո՛, այսօր Հայաստանի սարսափելի խնդիրը, ինչպէս արտայայտեց լորդ Սօլիսբիւրին, արեւելեան խնդրի պայթեցնող ոյժն է: Եւ այսօր Օսմանեան պետութեան ջրերում պատերազմանաւերով զբօսանքներ կատարող վեց մեծ պետութիւնները, որոնց հետեւել է և Ամերիկան, ուղարկելով իւր պատերազմանաւերը ևս Օսմանեան պետութեան ջրերը, եթէ առ ոչինչ կը համարեն հազարաւոր նահատակների արիւնը և աւերակ դարձած երկիրը ու միայն իրենց շահերով կը զեկավարեն, եթէ կը կաշառեն սուլթանի մի նամակով և ամեն ինչ երեսի վրայ կը թողնեն, հրդեհը իւր ամբողջութեամբ շատ բան կը լափի...

ՉԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՆՐՈՊԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻՑ

(ՀԵՌԱԳԻՐ Կ. ՊՈԼՍԻՅ)

Նոյեմբեր 25-ին արիւնհասեղ ընդհարումներ են տեղի ունեցել Զէյթունի և Ալգէրէն գաւառներում հայերի և տաճիկ զօրքի մէջ: Քէբանի կոչւած տեղը այրել են: Ապստամբութիւնն տարածւում է Մարաշից դէպի արեւելք և հիւսիս: Հայերը ամուր կերպով բռնել են սարերի անցքերը: Մուստաֆա փաշան ունի իւր տրամադրութեան տակ միայն 15,000 մարդ. հայերը գրեթէ համահաւասար ոյժ ունին:

Դ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ԽՄԲԻ ԿՈՒԻՒԸ

ՌՈՒՍ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԼՈՒՄ

«Ղաշնակցութեան» հրոսակային խմբերից մին Հոկտեմբեր ամսի սկիզբներին թիւրքաց սահմանը անցկենալիս սահմանապահ զինուորների հետ ունեցել է ընդհարում:

Գիշերուան ժամի 12-ն էր և մեր խումբը, որը բաղկացած էր 33 հոգուց և թաղւած էր ամբողջապէս ամենաընտիր սպառազինութեան մէջ, տակաւին շարունակում էր իւր ճանապարհը: Եօթն ժամուայ անընդհատ ուղևորութիւնից յետոյ սաստիկ ծարաւ և յոգնած, նա

հաղիւ բարձրացել էր մի ահագին ձոր և տարածւել սարի լանջի վրայ փոքր ինչ շունչ քաշելու համար, երբ սարի գլխում երեւցին թիւրքաց սահմանապահ զինւորներ: Նրանք գիշերային հսկողութիւնից վերադառնում էին դէպի մօտակայ կօրդոնը, որից առ առաւելն երեք քառորդ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուում էինք մենք: Խմբի յանկարծական և սարսափեցուցիչ տեսքը խորը երկիւղով կաշկանդեց նրանց մի ըոպէ և մեր հայրցին՝ թէ ո՞վքեր են, նոքա կմկմալով հազիւ կարողացան ասել, որ զինւորներ են: Այս պատասխանի վրա միաժամանակ որոտացին ՅՅ հրացան և սար ու ձոր լըցրին արձագանքով: Տեղացող գնդակներից ազատ մնաց միմիայն մի զինւոր: Հաւարի համար շրջակայ թիւրք գիւղերից և կօրդոնից սկսեց թունդ հրացանաձգութիւն, որից մենք ենթադրում էինք, թէ գործ ենք ունենալու խաժամուժ ամբոխից և կանոնաւոր զինւորներից բաղկացած սուլար մի բազմութեան հետ: Այնուամենայնիւ անցաւ կէս ժամ էլ, դադարեց հրացանների ձայնը և մեր խումբը կատարելապէս անվնաս անյայտացաւ գիշերային մթութեան մէջ՝ դէպի իր կոչման տեղը:

Հետեւեալ օրը ծիծաղելի էր տեսնել կառավարութեան իրարանցումը: Սահմանազլխից նահանգական կառավարութեան ուղղած մի հեռագիր յայտնել էր, որ ջանփէտայինների (անձնուրացներ) մի ահագին խումբ անցել է թիւրքաց սահմանը՝ մտադրութիւն ունենալով յարձակել կօրդոնի վրայ: Ել կարող էք գուշակել տիրող սարսափը: Անմիջապէս 300 հետեակ և 100 ձիաւոր զօրք Յ թնգանօթով ուղարկեց սահմանազլուխը, բայց ո՛չ մի տեղ նրանք չհամարձակեցին խուզարկութիւն կատարել և բաւականացան՝ միմիայն բարեկամական խորհուրդներ տալով սրան նըրան: Այնքան մեծ է ջանփէտայինների ազդած սարսափը զինւորներու վրայ, որ հինց իրանք թիւրքերը փայլուն առասպելներ են յօրինել նրանց ուժի, քանակութեան, զէնքերի և այլն մասին: Թող կատաղի բարբարոս կառավարութիւնը և դիմի հազար ու մի տմարգի միջոցների՝ գտնելու և ձեռք բերելու հայ յեղափոխականներին, այնուամենայնիւ նոքա կը շարունակեն գործել հենց իւր քթի տակ:

Չնայած հետեւեալ օրերում տիրող խստութիւններին, խումբը հայ գիւղացիների կողմից ամենուրեք պատահեց վերին աստիճանի ոգևորւած և սիրալիր վերաբերութեան: Շտապեմ յայտնել որ մեր ընկերը՝ տեղական գործիչը ևս միացաւ մեզ, առաջնորդելու խումբը իւր ղեկավարութեան յանձնուած շրջանում (բայօնում): Տօնի և ուխտագնացութեան օրեր էին, կարծէք, հայ

ժողովրդի համար, որի կեանքում այնքան հազադէպ են միութարական երեւոյթներ: Համարեա՛ առաջին անգամն էր տեսնում սա հայ կամաւոր զինւորներից բաղկացած մի այդպիսի մեծ խումբ և դրա համար իւր գոհունակութիւնը, իւր ներքին բուռն ուրախութիւնը արտայայտելիս չափազանցութիւնների էր դիմում... Ժողովրդեան ամեն դասակարգի մարդիկ՝ ծերունի, կին, երիտասարդ, աղջիկ անխտիր դիմում էին գիւղում այն տները, որտեղ գտնուում էին խմբի անդամները, գէթ մի ըոպէ նրանց տեսնելու և քաղցր զրից անելու համար: Աւելի սրտառուչ էր մանաւանդ հայ կանանց վերաբերութիւնը, որոնք իրանց պահած ազիզ թիւքաներով աշխատում էին կերակրել շարունակ խմբին: Ամբողջ գիշերը և ցերեկը՝ գիւղերի անդէն, այլ կտրիճ երիտասարդները, իբրև պահապաններ, ցրուում գիւղից դուրս, այս կամ այն կէտերի վրայ տեսնելու համար թէ ո՞վքեր են երեւում ճանապարհների վրայ:

Գիւղական հասարակութիւնները ամեն տեղ մեզ ճանապարհ էին գցում բուռն ոգևորութեամբ և անվերջ բարեմաղթութիւններով: Լինում էին ըոպէներ, որ մարդ յուզմունքից արտասուում էր, լսելով հայ կանանց սրտաբուռն բարեմաղթութիւնները խմբի յաջողութեան և ապահովութեան վերաբերմամբ երիտասարդները ամբողջ ժամանակ զբաղւած էին՝ դիտելով խմբի կարգ ու սարքը, նոքա ան էին քաշում, որ սիրտ ունին, բայց դատարկ ձեռքերով ստիպւած են տեսնել իրանց թշւառ և խղճալի վիճակը:

Համարձակ կարելի է ասել, որ ժողովուրդը այժմ տալիս է մարդիկ—իսկական յեղափոխականներ, բայց նա պէտք ունի զէնքի:

Խմբի թողած սուլաւորութիւնը նրա անցկացած գիւղերում, հաւատացած եմ, դեռ երկար թարմ կը մնայ յիշողութիւնների մէջ:

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Տ Ն Ե Ր

Բ Ա Բ Ե Ր Գ

Տեղացի թիւրք խուժանը, որ կատարելապէս զինւած և մանաւանդ վերջերս Պոլիս և Տրապիզոն պատահած գէպքերէն խիստ գրգռւած էր, առիթի մը կսպասէր՝ հայերէն վրէժ լուծել:

Սեպտեմբեր 30-ին քանի մը հարիւր թիւրք լազեր շարժման նշանը տւին Խարդի գիւղախմբի՝ Քրէի թրքաւ

խառն գիւղին վրայ յարձակելու: Սոսկայի ոճիրներ և աւերումներ գործելէ վերջ՝ գիւղացիին ամեն ինչն աւարի տւին: Կառավարութիւնը լսելով այս եղանակը՝ տեղէն չչարտեցաւ, վասնզի այսօր ինչ որ կը կատարուի, իր դրամամբն է, և երբ ամեն բան լմնցած էր, երբ աւազակ թիւրքերը իրենց բեռները բռնած էին, կառավարութիւնը իր սովորական ձևակերպութեան համաձայն՝ ուր ուրեմն խումբ մը խօճաներ և զօրաց ջոկատ մը ուղարկեց, իբր թէ լազերը ցրելու համար, որոնք աւելի իրենց մոլեռանդ կրքին յագուող տալու համար եկած էին, իսկ մաս մ'ալ ընդհանրապէս ապրուստի կարօտ մարդիկ՝ ընկերակցութեամբ քաղաքիս և գիւղորէից մոլեռանդ և արիւնրուշտ թիւրքերու գայլերուն մասն վոհմակներ կազմած՝ տարբեր ուղղութեամբ և անորոշ ժամանակներու մէջ կը յարձակէին հայ գիւղերու վրայ սանձարձակ ազատութեամբ:

Բաբերդ՝ զուտ հայաբնակ, իւր շուրջը ունի 29 գիւղ հայախառն և ս. Քրիստափորի անւամբ վանք մը: Ասոնք ամենքն ալ 11-12 օրւան մէջ պարբերական այցելութիւն ընդունեցին արիւնարու հրէշներու, որոնց զարհուրելի ոճիրներու գոյժը շուտ կը հասնէին մեզի:

Լուսահանք՝ զուտ հայաբնակ գիւղը, մասնաճորտապէս հարւածին անտանելին ու սարսափելին կրեց: 300-էն աւելի մարդակերպ գազաններու վոհմակ մը դրացի գիւղերէն հաւաքւած, երկիցս կը յարձակին գիւղին վրայ: Առաջին անգամ գրեթէ անմնաս կը մնայ գիւղը, սակայն երկրորդին՝ գիշերանց կարշաւեն. այդ պահուն է, որ ամենէն դժոխային տեսարանը կը պարզուի, գիշերուան մթի մէջ վայնասուններ կարձագանքեն սարէ սար... Խոտի դէզեր, յարդի մարագներ վայրկեանի մէջ բոցերու կը վերածուին, կիներ և աղջիկներ կառուանգուին ու կը լլկին, դժբախտ ժողովրդին բոլոր գոյքեր և կարասիներ կը կողոպուին, տաւարներ ու արջառներ աւարի կը տարուին: 40-50 վերաւորւած և 17-20 հոգի ալ սպանւած են: Հերիք չհամարելով այդ անլուր խժդժութիւնները, գնդակահար վերաւորեալներու կողորդ կամ որովայնը դաշոյն մտելով, անսիրտ վայրենութիւնով մը պտուտակի պէս կը դարձնէին և կոլորէին աղէքները դուրս թափթփելով. և դեռ չէին կըշտանար այդ ձիւղները. ուրիշներ չարաչար կը տանջէին սակրով (միս ծեծելու գործիք) ու դաշոյնով: Ողջ մնացածներն ալ գիւղին մօտը անտառներու, լեռներու և անձաւներու մէջ կապաստանին 5-6 օրեր անօթի և անսւաղ մնալով:

Այս պարագային մեր խմբէն քաջասիրտ մը տան մը դրանը առջև կեցած՝ ուր 40-50-էն աւելի աղջիկներ, հարսներ և տղաքներ ապաստանած էին, զէն ի ձեռին անվհճեր կերպով կը յաջողի զանոնք պաշտպանել մինչև վերջը:

Խայիկ, Պալախոռ, Առիւծկեկ երիցս կը կեղեքէին, ուր պատահած են անձի, ինչքի ահագին կորուստներ. առաջի երկու գիւղերու քահանաները անյայտ են: Պալախոռի մէջ ալ ի միջի այլոց տեղի ունեցած է քրտուրմելի մահացում մը յանձին Պ. Խաչիբանի (դեռ 3 ամիս չկայ բանտէն արձակելը), որուն մարմինը գնդա-

կահար ծակծկելէ վերջ՝ դեռ կարծես գոհ չեղած, ըսկըսեր են տապարով կտոր կտոր ընել ամբողջ անդամները, այն պահուն երբ տեղիս իտարէի և պիտայէթի 2 անդամներն Ալի և Նէճիպ էֆէնդիներն հոն կը գրտնէին, իբր պատահականութեան առաջն առնելու նըպատակաւ:

Առիւծկայի մէջ սպանութիւններէ ետքը՝ քանի մը հայեր ալ բռնի թլփատած և զանոնք խաւմութեան հրաւիրած են: Ս. Քրիստափորի մենաստանը և իւր քով Խբաց գիւղը անդամանելի կորուստներ ունեցած են. Կիրամելի, Աւերակ, Ալշկայ իրենց կարգին անհամեմատօրէն վնասւած են՝ անձի, ինչքի, լծվար ու կթան, անասուններու և արմտիքի աւարառութեամբ: Այդ ամեն գիւղերու և վանքին մէջ գազանաբարոյ ապիրատներ եկեղեցիի անօթներու ալ պիղծ ձեռքերնին դըպցուցած և անոնց արժէքաւոր ու ծանրագին մասերը կողոպտած, մնացեալներն ալ՝ սեղան, պատկեր և այլն անպատկառօրէն սրբապղծած են:

Բարիվրակ, Օձտեղ, Նիւ, Բլուր, Բլրակ, Բուշի և Քսանեայի մէջ առեւանգութիւններ, սպանութիւններ, վերաւորումներ, ընչից ծայրայեղ յափշտակութիւններ և հրձիգութիւններ եղած են: Մնացեալ քանի մը գիւղերու մէջ ալ կը շարունակեն և դեռ շատ բան կըսպասուին: Վերջապէս երկրորդ Սասուն մը դարձած է ու կը դառնայ Բաբերդ և իր շրջակաները: 40-50 տարիներէ ի վեր այսպիսի սարսափ, կեղեքում և մահ ու կոտորած երբէք չէր տեսնւած. տարած աւարներու մեծագոյն մասը հէք շինականին ձմրան կենսական պաշարն էր. ամեն բան ալեցին, տարին՝ ցորեն, ալիւր, իւղ, պանիր և այլն, անշուշտ մասնաւոր և յատուկ նպատակով մը, որպէս զի մնացած հայերը ամեն բանէ զերկւած անօթութեան ճիրաններու մէջ բնաջինջ ըլլան: Գիւղացիին տան անհրաժեշտ կահ կարասին կազմող խսիրի կտորներն և շնչին բաներն անգամ անհետացուցած են, իսկ այն բաները, զորս չեն կրցած հետերնին տանել, կտորած, պատռած, ջարդ ու փշուր ըրած:

Թողուք, որ թալւած գիւղերն, որ քաղաքացւոյն ջեղերն կը կազմեն իրենց թշուառութեանց և տուններու ամայի աւերակաց վրայ ողբան, թողուք, որ անոնք հեծեն ու նորանոր պատահականութեանց սարսափով ապրին, թողուք, որ վերջապէս անոնք լուի մնչիկ նախապատրաստելի մահան՝ որ անխուսափելի է և իրենց ճակտին վրայ դրօշմած «շնորհի վեհ» և զթառատ սուլթանի՝ Գառնանք քաղաք և քիչ մը ալ նկատենք Բաբերդի ժամանակաւոր անդորրութիւնը: Ով գիտէ անոր ճակատագիրն ալ սեւով գրւած է գուցէ: Արդէն 11-12 օրէ ի վեր, երբ իրարանցումի սարսափն ու չարաշուք լուրը հնչեց, փակ կը մնան հայ վարժարանները, վաճառատունները և գործատունները: Եկեղեցական, արարողութիւնները առ ահի անցողակի կը կատարուին առանց ժողովրդի:

Կառավարութիւնը քանիցս մունեսիկներու միջոցաւ անդորրութիւն քարոզեց և ուզեց համոզել, սր ամեն մարդ զբաղի իր գործին՝ առանց մտահոգութեան և կասկածանքի, որպէս զի ժողովրդին անհոգութենէն օգ-

ուելով, իրենց նենդ դիտաւորութիւնը յաջողութեամբ ի գործ գնեն, և իրենց ընչաքաղցութիւնը յագեցնեն, աւարի տալով կեալուրին ինչքը: Բնականաբար այդ պատրական տակ մահն ևս՝ այդ խժգուժներու ձեռքին մէջ դրած իր սուր մանգաղը, պիտի փութար գործելու... Արդէն խոսվայոյզ թիւրքեր զինւած անգործ և դատարկ կը շրջին արձակ համարձակ. պահակախմբեր ևս կը շրջին, սակայն անփոյթ և անուսրբեր, առանց ուշադիր ըլլալ ուզելու և միջատելու իրենց շուրջը դարձածներուն և հայութեան դէմ լարւած թակարդներու ու դաւաճանութեանց: Գրեթէ կատարեալ անիշխանութիւն կը տիրէ. հասարակութիւնը ինքն է ուստիկան, հսկող, հարստահարող, կեղեքող, դատող ու դատապարտող. ուր որ հայու մը պատահին՝ կը խուզարկեն, զէնք, ժամացոյց կամ դրամ, ինչ որ ձեռքերնին անցնի կը իւրացնեն, իսկ ընդդիմացողներուն զէնքով և կռուիով կսպանան: Քաղաքն ալ ունի իր անդարմանելի կորուստը անտեսական և առնելիքի տեսակետով: Մտալուտ իրարանցումի սարսափը ու մահագուշակ վարկեանը գրաւած է քաղաքացւոյն համակ ուշը:

Առաջնորդարանի քանի մը անգոր միջամտութիւնք և նախաձեռնութիւնք ապարդիւն մնացին և կը մնան: Հոկտ. 1-ին մասնաւոր սուրհանդակով մը ասկէ Կարնոյ առաջնորդին գրւած նամակը ետ դարձուց կառավարութիւնը, չենք գիտեր ինչո՞ւ արդեօք, չափազանցութիւններ և կամ գրեթէ ստուժիւններ կուզէ համարել տարաբախտ գիւղերու անցքերն: Գ. բանակի հրամանատարին՝ Սանոյ հերոս Զէքիի, կուսակալին ու առաջնորդին քաշած հեռագիրներն ալ ապարդիւն մնացին ցարդ, որով պարտաւորւած է հայն վերստին փակւած մնալ տան մէջ, քանի որ չկայ ոչ կեանքի, ոչ պատուի և ոչ ինչքի ապահովութիւն:

Ո՛հ, արդեօք ասո՞նք են Շաքիր փաշայի խոստացած Բարենորոգումները:

Ե Ր Չ Ն Կ Ա Յ

Հոկտեմբերի 9-ին տեղւոյս ահաւելի կոտորածն, իթէ մանրամասն գրեմ հղերական պատմութիւն մը կը լինի: Շատերու համոզումն այն է, թէ Սասունէն աւելի գէշ եղաւ հոս: Նախ լաւ խոստումներով և զինւորական մեծ հսկողութեամբ խաբել ջանացին հայ ժողովուրդը և մէկ մասը հազիւ շուկայ կրցին հանել: Ժամ 3-ին սկսան յարձակումը, որ տեւեց 6 ժամ. ամբողջ շուկան թալլեցաւ և բազմաթիւ դիակներ ինկան: Նոյն և գիւղերուն մէջ: Գիւղերն այրեցան, ջարդեցան ու կողոպտեցան. սպանեալներու թիւն հազարը կանցնի, նոյնչափ ալ վիրաւոր: Այսօր 13 օր է, առունները այրած ցորեն ու գարի կը բերեն, ալ հետեւեցէք մնացածը: Ամբողջ Երիզայի հայ ժողովուրդը յետին աստիճան թշուառութեան մատնւած է և իթէ անմիջական

օգնութիւն մը չհասնի, մնացածներս սովամահ պիտի լինինք, եթէ նոր կոտորած մը ևս չլինի թաղերուն վրայ յարձակելով: Քաղաքին սպանելոց բոլորին վրայ սրւհիններու վերք կայ, որոց լուսանկարներն առնւած են գաղտնապէս: Բոլորովին ապացուցւած է, թէ զինւորներն էին ջարդ տուողները: Անոնք, որ կը փախչէին՝ շուկաներու բերանները զօրքերէն կիյնային, բարձր պաշտօնեաներ կը պոռային խուժանին՝ յարստիկ կեալուրլար, յատուկ ժամանակամիջոց որոշւած է եղեր առաջուց: Այժմ միւշիրը կը ջանայ այլ և այլ միջոցներով ինքզինքը պատասխանատուութենէ խախտելով՝ կոտորածի պատճառը հայոց վերադրել: Բոլոր հայոց զէնքերը ուզեց՝ յայտարարելով, թէ՛ մահով օլուրսընը:՝ հայ ժողովուրդը վախէն հաւաքեց զէնքերը ու յանձնեց: Այժմ ալ աղոնցմով գոհ չըլլար, Մարթին, տինամիթ ու ասպատակ խմբին տղաքը կուզէ: Խեղճ ժողովուրդը ի՞նչ տեղեկութիւն ունի ատոնցմէ: Վերջապէս միւշիրին ու իրեններուն բոլոր ճիգն այս է՝ հայ ժողովուրդը ապստամբ ու կոտորած յառաջ բերող ներկայացնել բան մը, որուն յաջողիլը անկարելի կը թուի. մի կարևոր պարագայ մտացայ գրել ի վերև, երբ նոյն օրը առաւօտ հայ ժողովուրդին մէկ մասը շուկայ կը դիմէր, խուզարկեցան ու զէնքերնին առին: Անոնք, որ յաջողած էին զէնքով շուկայ ելլել, իւրաքանչիւրը 1-4 ական թիւք գլորել, Սրապեանց մաղազայէն 4 թուրք ընկան, Գ. Գարակէօզեանէ 3 թուրք ընկան, Ս. Փաշայեանէ 3, Մկր. Ղուբեանէ 1 հատ, Սակաթձի Արշակէ 2 և ուրիշ մի քանիներէ. բայց սրանք ամբողջն ալ զօրաց կողմէ խողխողեցան ու յօշոտեցան, նաև Սահակ ու Վարդան պատուական երիտասարդներ մեռան, ծերեր հազիւ 3-4 հոգի, չարչարանաց ս. Լուսաւորչի քահանան ու Յովհ. Փափազեան վանքին մէջ մորթիւր են: Վերջապէս ուր որ հայ կայ, միևնոյն գէշ վիճակին արժանացան. գիւղերուն մեծ մասը նախ թալլեցին, գիւղացիները սպանեցին, շէնքերն ալ այրեցին: Կերևի ծրագիրն ընդունւած ըլլալով այս գործադրութիւնն էր. ի՞նչ տեսակ ծրագիր է, ի՞նչ է, խեղճ չը հասնիր: Մնացեալ ժողովուրդը առ հասարակ հաց կը պոռայ. հարուստ ու աղքատ չկայ, ամեն ոք հաւասար է: Երկու օր է, որ թալլւած ապրանքները առաջնորդարան կը յանձնեն. իբր թէ ամբողջ ապրանքները հաւաքեցինք, պիտի ըսին, մինչդեռ հարիւրին 3-ը չկայ: Քանի մը ահանաւոր մարդիկ բանտարկեցին: Առաջն. փոխանորդին ետեւ ալ ճէլպ եկած էր. բաւական ժամանակ է՝ գնաց, դեռ չվերադարձաւ, կարելի է այն ալ բանտարկին, ու տակաւին շատեր ալ:

Ժամ ժամանակ չկորսուցնելով՝ անմիջական օգնութեան պիտ գալ, ապա թէ ոչ կորսւած ենք բոլորս ալ: Միևնոյն սոսկալի խժգութիւնները գործւած են նաև բոլոր շրջակայ գաւառ ու գաւառակները: Ժողովուրդը թաղերու մէջ պատերու տակ սովամահ կը գեկերի:

Սա վայրկենիս մի մունետիկ կը պոռայ՝ երկուշաբթի խանութները բանալու համար. կարծես, խանութները գոց են սէ, պիտի բանան. աւերակ են:

Տ Ր Ա Պ Ի Չ Ո Ն

Քէմախէն 24-ին Հոկտեմբեր թւակիր նամակ մը կը ծանուցանէ, թէ Վերի Բաքարիզ, Վարի-Բաքարիզ, Վանք, Հոփիլ և այլ հայ գիւղեր՝ օւջիւլացի քիւրդերէն և մաս մը զինուորներէն յարձակում կըրելով, գրեթէ բոլոր ուրիշ կործանւեցան:—Գեպքը 18 Հոկտեմբերէն սկսելով՝ երեք օր տևած է:

Հոկտեմ 25 թիւ նամակ մը ալ սոսկում ազդելով կը պատմէ, թէ ինչպէ՛ս Չօրանկճեր, Կուլան, Պարկոսէր և Ըխգէկ գիւղերու քրդերն ու տաճիկներն յարձակած են Մարեգ, Գոմեր, Ուռի և այլ գիւղերու վրայ:

«Պէտք գիտնալ, որ, կըսէ նամակագիրը, օր առաջ կառավարութեան կողմէ զէնք բաժնւած էր ամեն տաճիկի ու քիւրդի և խառն ամբոխի մէջ ալ ծպուած զինուորականներ ու պաշտօնեաներ կերեւային»:

—Բիթլիզէն կը գրեն՝ թէ ո՛ր և է յարաբերութիւն դադարած է—հոն ալ Հոկտեմբեր 12-ին ցերեկը տաճիկ խուժանը մզկիթը ժողեցաւ գաղտնի զինւած և երբ զինուորական փողը հնչեց ու մօլլան ալ իր գրգռելու պարտքը կատարեց, հեղեղի նման յարձակեցան հայերուն վրայ և բնաւ չխնայեցին՝ որուն որ գտան:

Հոն ալ թալան, աւերում, առևանգում, ջարդ:

Թէև տներէ դուրս ելնալ շատ դժուար է, սակայն ձեռնհաս ականատեսներու պատմածին նայելով՝ մտահայ գիւղերն մարդու և կամ տղու նշան չկայ,—ամենքը անհետացած են—չգիտցւիր սպանած և կորսնցուցած են, թէ ոչխարի պէս քշած տարած:

—Հատ ցաւալի է տեսնել՝ թէ ինչպէ՛ս բարերացի կիներ մե՛րկ, տղաքները գիրկերնին Տրապիզոն կիջնան, ո՛ր աղի սև ծովմ՛ն արցունքնին պիտ խառնին... 21 Հոկտեմբեր 1895 նամակով կըսէ մէկը. «2 գիտեմ՝ թէ Բաքերգի մէջ պատահած ո՛ր աղէտներն պատմեմ. տըղաքներու հաց, հաց պողպա՛ր, հարսերու և աղջիկներու կորուստը, կանանց պողպատե՛քը, եկեղեցիներու և դպրոցներու ախոռ դառնալը, թէ արիւնով ներկւած գետինը նկարագրեմ, որոնց վրայէն այժմ՝ արիւնարբու գազաններն կանցնին, կը դառնան»: Կըսէ վերջապէս՝ «ի՛նչ երկարցնեմ, Տուղթիլ բէկի և Անկիթեմուրի օրերն աւերի սաստիկութեամբ մօտեցած են:—Մարդիկ ոչխարի պէս կը մորթուին»:

—Հոկտեմբեր 18-ին ալ Կարին զինուորները և պաշտպանները հայերու վրայ յարձակելով, ըրին՝ ինչ որ կարելի էր:

—Երիզայ Հոկտեմբեր 9-ին խոշոր ջարդ մը ընելէ վերջ չը բաւեց և կրկին Հոկտեմբեր 27-ին կոտորած մ՝ ալ կուտան.

Վալի Քադրի պէյը կաշխատէ, որ Յ. Հասրիկեանը ո՛ր և է պատճառով մը դատապարտէ:

Տ. Խորէն քահանայէն մեծ-մեծ ճնշումներով ստորագրութիւն կորզեցին՝ թէ փաստաբան Յ. Հասրիկ-

եանը յեղափոխական է, թէ զէնք կը բաժնէ և այլն: Բահանան բանտէն ելած է և կը պատրաստուի բողոքել՝ թէ իր կամքովը չէ ստորագրած:

Հատ մը պատանիներ ալ ձերբակալելով՝ կը նեղեն և կը բանտարկեն, ու կը պահանջեն, որ երկու տղայոց տեղերն զրուցեն:

Բանտի մէջ գիշեր ատեն դուրս հանեցին Սարգիս Յակոբեան անուն 14 տարեան գեղեցկագէ՛մ պատանին, շատ չարչարեցին, փորուն հարւածներ տուին, կախաղան հանել սպառնացին, բայց ի դուր, տղայէն խօսք մը դուրս չելաւ: Առավարութիւնը կաշխատի, որ հայուն քով ո՛ր և է ոյժ չմնայ և բանտարկեալներուն մասին կեղծ ամբաստանագիրներ կը պատրաստեն:

—Հիտակը կուզէի մանրամասն գրել, սակայն ոտքի վրայ, աճապարանօք կը գրեմ, շատ վատ դրութեան մէջ ինկած եմ: Իրարմէ դեռ որոշ լուր չունինք:

Նամակներ հազիւ կստանանք և ուշ:

Առևանգում, ջարդ, մահ և ապականութիւնք իրար ձեռք ձեռքի տւած կը ճնշեն, կը մահացնեն յուսահատութեան անդունդը ի՛նչու հայն:

Երկու տէրօրիստներ ապահով են: Բանտը 60 հոգի մնաց:

Ն Ա Մ Ա Կ Կ. Պ Ա Լ Ս Ի Ց

Հայաստանի ամեն անկիւններէն եկած նամակներ, արցունքով ու արիւնով գրւած, ընթերցողին մտքին մէջ կարթնացնեն արաբական արշաւանքին հայ պատմութեան սրտաճմլիկ էջերը: Նոյն բարբարոսութիւնները այսօր քաղաքակրթութեան ծաղկած ժամանակ աւելի անգթօրէն, աւելի գազանային կերպարանք ստացած կը կրկնուին, իրենց բոլոր արհաւիրքով պատելով հայ անտէր աշխարհը ու թշւառութեան, ողբի ու կոծի հանդիսավայր մը դարձնելով: Եւրոպան, որ ժամանակով շրկեց իր զաւակները մուսուլմանի փանատիկոսութիւնը խեղդելու համար և անչափ արիւն թափեց, այսօր ճիւղաղային անտարբերութեամբ կը դիտէ նոյն փանատիկոսութեան դիմակի տակ գործւած հրէշային արարքը, քաղաքակրթութեան այնչափ նպաստող տարրի մը մարդակերպ գազաններու կողմէ ջնջելը, մինչդեռ անոր մէկ խօսքը բաւական էր այդ բոլորը կասեցնելու համար, սակայն այդ խօսքը չը կասեցնելէ զատ կը զօրացնէ ու կը քաջալերէ արիւնարբու ոճրագործները: Արտասահմանի ու գաղթավայրերու հայրերն ալ նոյնքան անտարբեր, թմրած, անկարեգիր դրութեան մը մատնւած են:

Ներքին գաւառները բոլորովին ոչնչանալէ վերջ կարգը Փոքր-Ասիայի հայաբնակ վայրերուն եկաւ: Սեբաստիայի կուսակալութեան հայաշատ ու բաւական բարգաւաճ գիւղերն ու քաղաքները աւերակ դարձած, ասպատակող հրոսակները բացարձակապէս կը յայտա-

րարեն, որ հայերը թալանելու բարձրագոյն հրաման ունին: Այն այն գիւղերուն, որ կը փորձեն որ և է դիմադրութիւն. կառավարական զօրքերը անմիջապէս կը հասնին ու միացած աւազակներու հետ կը յարձակին, կաւերեն գիւղը՝ Ակնայ, Տիվոհիկի. Գարահիսարի ու Արաբկերի բոլոր շրջակաները թալանելու բարձրագոյն հրամանը չափազանց ճշտութեամբ գործադրուած է: Տուններու մէջ ինչ որ կայ, մինչև աւելներն ու ջրի ամանները, տարած են. ուտելիքներէ, ինչ որ կրնային, տարած ու մնացածը ոչնչացուցած են. բոլոր մարդիկ այր թէ կին մերկացուցած են, շատ կիներու ու տղաքներու պատիւը բռնաբարուած է. եկեղեցիներ քանդուած, պատկերներ, ջահեր ու սեղաններ ջարդ ու փշուր եղած են: Շատ մը գիւղերու բնակիչներ մասամբ սպանուած են ու մասամբ ցրուած են, ուրիշներ թողած այլևս անբնակելի դարձած տունները քարայրներու մէջ ապաստանած, ցուրտի դէմ անպատուար մերկ, անօթի ու ծարաւ ժամէ ժամ մահուան կսպասին՝ միշտ նորանոր յարձակումներէ երկիւղ կրելով: Քարայրներու մէջ «մայրիկ ու հայրիկ» ըսող աղաղակներու ձայնը երկիրը կը բարձրանայ. ոչ երկիրը կը լսէ, ոչ ալ ուրիշ երկիրներու մէջ եղողները. յուսալ և սպասելն ալ անցաւ:

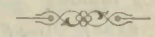
Մինչդեռ մէկ կողմէն զժբախտ պանդուխտներ խաներու անկիւնները կծկտած արիւն արցունքով իրենց հայրենիքէն եկած նամակները կը կարդան ու յուսահատ աղաղակներով կամարներու քարերը կը լացնեն, Պոլսի աղտոտ, փչացած, անազնիւ ու դաւաճան խրմբագրութիւնները իրենց լրագրներուն սիւնեակներու մէջ կառավարութեան գովասանքներ կը յօրինեն. այսքան անմեղներու արեան լճերը կոխտակելով, այնքան սուրբ զոհերու յիշատակը անպատելով, կուզեն նեցուկ գառնալ իրենց եղկելի եղբայրներու արեան ծարաւի գազան սուլթանին: Երբ հայութիւնը կը ջնջի Թիւրքիայի միջէն, որի համար կապրին Պոլսի հայ լրագրիւնները, ինչ ծառայութիւն մատուցին մինչև հիմայ և ինչ պիտի կրնան ընել այսուհետև: Իրենց անձը գաղափարէն, իրենց եսը հանրութենէն ու սկզբունքէն բարձր համարող ու հազարաւոր զոհերու յիշատակն անպատուող այս գծուծ սև արարածներուն հետ անշուշտ պատշաճապէս պիտի վարեն յեղափոխականները: Բայց մինչև այդ ժողովուրդը պէտք է իր դատաստանն ընէ, զլանալով ամեն քաջալերութիւն այդ ազգագաւ, հայրենատեաց լրագրութեան: Նազմ փաշան պատրիարքը ու խմբագրները կոչելով, պատւիրած է, որ աշխատեն մտքերը հանդարտեցնելու ու երկու ժողովուրդներու մէջ յառաջ եկած ցրտութիւնը վերցնելու: Հայութիւնը երկրին մէջ այս աստիճանի հասնելէ վերջ, բանաւոր է կառավարութեան ձեռնարկը, բայց միթէ մնացած հայերուս համար կարելի է այլևս հաշուել անոր հետ: Պատրիարքը այս մասին որ և է բան չըրաւ, բայց լրագրութիւնը աղտոտեցաւ՝ թաթիւնով իր գրիչը եղբայրներու արեան մէջ:

Կառավարութիւնը, կարծես, խոր քունէ մը արթնցած ու նոր ուշաբերածի պէս, իրեւ թէ հարիւր քսան թապուր զինուոր զէնքի է կանչած Անատոլի մէջ կար-

գը վերահաստատելու համար: Եւ այս սովալուկ արարածները պիտի երթան Հայաստանի մէջ կարգը վերահաստատել—իսպառ ջնջելով հոն մնացած հայութեան վերջին բեկորները...

Պոլիս ալ սարսափը կը շարունակի, հակառակ լրագրներու մէջ տեղացող պաշտօնական զեկուցումներուն, որոնք ընթերցողներու ծիծաղը կը շարժեն: Թուրքերը կը շարունակեն զինել ու սոսկալի սպանալիքներ ընել. Պոլսոյ մէջ ալ նոր ջարդի երկիւղ կայ. նշաններ չեն պակսեր ասոր: Քանի օրէ ի վեր Բերայի հայ տունները կը նշանակին. ամեն թաղերէ հայեր Բերայ կը դիմեն՝ կարծելով հոն ապահովութիւն գտնել: Երեկ պաշտօնական զեկուցում մը կը ծանուցանէր, որ այդ տուններու նշանակելը խռովարարներու կողմէ է և թէ կառավարութիւնը կը հետապնդէ զանոնք ու ձերբակալելով՝ պիտ պատժէ: Ձերբակալութիւններ կը շարունակին, բանտարկուածներ կաքսորին՝ հաւանականաբար ծովին տակ: Անմիտ ու թեթևսոյլի արարածներ տակաւին զուր յոյսերով կուզեն օրօրիւ ու զբաղեցնել ժողովուրդը: Կը գտնուին նաև ապուշներ, որք թէ կարծելով երկրին մէջ կառավարութիւն կայ, կը դիմեն անոր աղերսելով, որ իրենց վիճակին դարման տանի: Բինկեանցի պանդուխտներէն ոմանք, որոնք ամենայն իրաւամբ կրնանք լրբերու հաւասար նկատել, իրենց գիւղին աւերման լուրն առնելով և համոզուած ըլլալով, որ այդ եղած է բարձրագոյն հրամանով, մոռցած իրենց հայութիւնը ու ներկայ տագնապալից ժամանակ, իրենց սրբազան պարտականութիւնը, աղերսագրով մը դիմած են սագրազամին, իրենց վիճակին գթութիւն հայցելով, մինչդեռ անդին իրենց եղբայրները մերկ ու անօթի լաւ կը համարեն մեռնիլ իրենց քարերուն վրայ, քան գազան սուլթանին երեւակայական գթութեանը դիմել:

Արիւն, կրակ ու աւերում, ահա ինչոր այսօր կը պատկերացնէ թշուառ Հայաստանը: Ձմեռն արդէն սկսուած է, հոն ժողովրդի մնացորդը ցուրտէն անպատու պար պիտի կոտորւի: Գարնան Հայաստանի անթիւ աւերակները անմեղ հայերու արեան հոտերը պիտի բուրեն: Մեզ կը մնայ բոլոր եռանդով աշխատել ու եթէ անկարելի ըլլայ թշուառութիւնը դարմանել, գոնէ մեր եղբայրներու վրէժը լուծենք: Արդէն հոս հոն, մութ խորշերու մէջ ահաւոր ուխտեր կը լլան: Ա՛լ հերիք է, հերիք անտարբեր մնանք, ամեն կողմէ օգնութիւն, վրէժ կաղաղակեն:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ի Ն Կ Ե Ա Ն Ի Ց

Բարենորոգումներու ծրագիրը փորձանք եղաւ մեր գլխուն. բարով խերով չըլլար: Կառավարութիւնը քանի մը օրուան մէջ ամբողջ Հայաստանը քարուքանդ ըրաւ. այն կառավարութիւնը, որ 17 տարւան մէջ մազի չափ բարենորոգում չկրցաւ իրագործել:

